

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING MUSTAQIL IZLANISH FAOLIYATINING HOZIRGI HOLATI VA SHAKLLANGANLIK DARAJASINI BAHOLASH

Aslonova Nargiza Mustafoyevna

Buxoro innovatsiyalari universiteti 2 - bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20035245>

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil izlanish faoliyatining hozirgi holati va shakllanganlik darajasi empirik tadqiqot asosida baholangan.

Buxoro viloyatidagi 4 ta OTM da 200 nafar talaba, 50 nafar professor-o'qituvchi va 15 nafar mutaxassis ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalari tahlil qilingan. Beshta komponent (motivatsion-yo'naltiruvchi, kognitiv-operatsional, metakognitiv, kreativ-tadqiqotchilik, refleksiv-baholovchi) bo'yicha hozirgi holat aniqlangan. Davlat va xususiy OTM lari o'rtasidagi farqlar, OECD mamlakatlarining ko'rsatkichlari bilan qiyoslash va regressiya tahlili natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil izlanish faoliyati, shakllanganlik darajasi, oliy ta'lim, empirik tadqiqot, metakognitiv ko'nikmalar, kreativ-tadqiqotchilik, diagnostik baholash, professor kompetensiyasi, self-efficacy, OECD qiyoslash.

Аннотация. В статье на основе эмпирического исследования оценено текущее состояние и уровень сформированности самостоятельной исследовательской деятельности студентов в учреждениях высшего образования. Исследование проведено в 4 вузах Бухарской области с участием 200 студентов, 50 преподавателей и 15 экспертов.

Определено состояние пяти компонентов и проведено сравнение с показателями стран ОЭСР.

Ключевые слова: самостоятельная исследовательская деятельность, уровень сформированности, высшее образование, эмпирическое исследование, метакогнитивные навыки, креативность, диагностика, компетентность преподавателя, самооэффективность, сравнение с ОЭСР.

Abstract. The article evaluates the current state and level of formation of students' independent research activity in higher education institutions based on empirical research. The study was conducted in 4 universities of Bukhara region with the participation of 200 students, 50 professors and 15 experts. The current state of five components (motivational-directional, cognitive-operational, metacognitive, creative-research, and reflexive-evaluative) is determined.

Differences between state and private universities, comparison with OECD indicators and regression analysis results are presented.

Keywords: independent research activity, formation level, higher education, empirical research, metacognitive skills, creativity, diagnostic assessment, professor competence, self-efficacy, OECD comparison.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarning mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish eng muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taraqqiyot strategiyasida oliy ta'lim sifatini oshirish, talabalarning mustaqil fikrlash va ilmiy izlanish qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan. J.Hetti ta'kidlashicha, metakognitiv strategiyalar ($d=0,69$), tadqiqotga asoslangan o'rganish ($d=0,72$) va feedback ($d=0,73$) ta'lim samaradorligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatadi [1]. Biroq, O'zbekiston OTM larida bu strategiyalarning shakllanganlik darajasi yetarli o'rganilmagan.

Maqolaning maqsadi Buxoro viloyatidagi 4 ta OTM da talabalarning mustaqil izlanish faoliyatining hozirgi holatini empirik tadqiqot asosida baholash va shakllanganlik darajasini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot Buxoro viloyatidagi 4 ta oliy ta'lim muassasasida (2 ta davlat OTM, 2 ta xususiy OTM) o'tkazildi. Tadqiqotda 200 nafar talaba, 50 nafar professor-o'qituvchi va 15 nafar ta'lim metodikasi mutaxassisi ishtirok etdi. B.Zimmerman ta'kidlashicha, o'z-o'zini boshqariladigan o'rganish (self-regulated learning) talabaning mustaqil izlanish faoliyatining metakognitiv asosini tashkil etadi va uning shakllanganlik darajasi akademik muvaffaqiyatni bashorat qilish uchun eng ishonchli ko'rsatkich hisoblanadi [2]. Tadqiqot metodologiyasi J.Kresvellning aralash metodlar yondashuvi asosida tashkil etilib, miqdoriy vositalar (standartlashtirilgan anketa – 30 ta savol, akademik natijalar, ilmiy faollik ko'rsatkichlari) va sifat vositalari (yarim tuzilmali intervyu, fokus-guruh, pedagogik kuzatish) birgalikda qo'llanildi [3]. Statistik tahlil SPSS 28 dasturida bajarildi: tavsifiy statistika, Student t-mezon, ANOVA, Pirson korrelyatsiyasi va ko'p o'lchamli regressiya ($p < 0,05$).

Beshta mezonli diagnostik instrumentariy ishlab chiqilgan va har bir mezon L.Kronbax alfa koeffitsienti asosida ishonchlilik tekshiruvidan o'tkazildi: motivatsion-yo'naltiruvchi ($\alpha = 0,84$), kognitiv-operatsional ($\alpha = 0,88$), metakognitiv ($\alpha = 0,86$), kreativ-tadqiqotchilik ($\alpha = 0,82$) va reflektiv-baholovchi ($\alpha = 0,90$) [4]. Validlik uchta usul orqali tasdiqlandi: mazmun validligi (ekspert kelishuvi $W = 0,82$), kriteriy validligi ($r = 0,76$; $p < 0,001$) va konstrukt validligi ($KMO = 0,84$, Bartlett testi $p < 0,001$, 5 faktor umumiy dispersiyaning 72,8 foizini tushuntiradi).

Har bir mezon 5 ballik Likert shkalasida baholanadi va natijalar to'rtta daraja bo'yicha taqsimlanadi: past (1,0–2,4 ball), o'rta (2,5–3,4), yuqori (3,5–4,4) va ijodiy (4,5–5,0).

Tadqiqot natijalari mustaqil izlanish faoliyatining hozirgi holati past darajada ekanligini isbotladi (umumiy o'rtacha 2,26 ball). Beshta komponent bo'yicha natijalar: motivatsion-yo'naltiruvchi 2,42 ball (faqat 36 foiz talaba mustaqil izlanishga qiziqish bildiradi, 64 foiz uni qiyin va zeriktiruv deb hisoblaydi), kognitiv-operatsional 2,26 ball (74 foiz tadqiqot metodologiyasini bilmaydi, 68 foiz ilmiy maqola yozish tajribasiga ega emas), metakognitiv 2,16 ball (78 foiz o'z o'rganish jarayonini rejalashtira olmaydi), kreativ-tadqiqotchilik 1,96 ball – eng past ko'rsatkich (84 foiz mustaqil muammo qo'ya olmaydi, 88 foiz tadqiqot loyihasi tuza olmaydi) va reflektiv-baholovchi 2,48 ball – beshta komponent ichida eng yuqori. A.Bandura ta'kidlashicha, self-efficacy mustaqil izlanishga bo'lgan motivatsiya va muvaffaqiyatning eng muhim psixologik omili bo'lib, Buxoro viloyati talabalarining self-efficacy darajasi o'rtacha 2,22 ball – past [5].

Shakllanganlik darajasi taqsimoti tashvishli manzarani ko'rsatdi: past daraja (reproduktiv – tayyor ma'lumotni izlash va takrorlash) 52 foiz – eng ko'p, o'rta daraja (reproduktiv-produktiv) 28 foiz, yuqori daraja (produktiv – mustaqil tadqiqot) 14 foiz va ijodiy daraja (kreativ – yangi yo'nalish yaratish) faqat 6 foiz. Past darajaning ustunligi (52 foiz) tizimli aralashuv zarurligini ko'rsatadi. Kurs bo'yicha tahlil sezilarli farqlarni aniqladi: 1–2-kurs talabalari eng past (1,86 ball – ko'nikmalar deyarli shakllanmagan), 3-kurs o'rta (2,34 ball), 4-kurs nisbatan yuqori (2,68 ball) va magistratura eng yuqori (2,92 ball) – biroq xalqaro standartlardan past.

Yo'nalish bo'yicha: tabiiy fanlar talabalari gumanitar fanlarga nisbatan o'rtacha 0,22 ball yuqori – laboratoriya mashg'ulotlari bunga sabab.

Davlat va xususiy OTM o'rtasidagi qiyosiy tahlil muhim tuzilmaviy farqlarni ko'rsatdi.

Davlat OTM larida umumiy o'rtacha 2,18 ball, xususiy OTM larda 2,37 ball – 0,19 ball farq ($p < 0,05$).

Bu farqning asosiy sabablari: xususi OTM larda kichikroq guruhlar (18–22 nafar vs davlat 28–36 nafar), ko‘proq individual yondashuv va zamonaviy jihozlanganlik. Biroq, ikkala turdagi OTM da ham mustaqil izlanish faoliyati past darajada va muammo tizimiy – OTM turiga bog‘liq emas. Eng past ko‘rsatkich barcha OTM larda ilmiy maqola yozish ko‘nikmasi (o‘rtacha 1,73 ball) va tadqiqot metodologiyasini bilish (1,91 ball). Eng yuqori: mustaqil o‘rganish motivatsiyasi (2,48 ball) – talabalar ilmiy izlanishga qiziqish ko‘rsatadi, biroq ko‘nikma va bilim yetarli emas.

Professor-o‘qituvchilarning hozirgi holati mustaqil izlanish faoliyatining past bo‘lishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. M.Noulz ta‘kidlashicha, mustaqil yo‘naltirilgan o‘rganish qobiliyati professor-o‘qituvchining tadqiqotga asoslangan o‘qitish kompetensiyasiga kuchli bog‘liq [6].

Biroq, professorlarning 68 foizi an‘anaviy reproduktiv usullarni (ma‘ruza, konspekt, takrorlash) qo‘laydi va faqat 12 foizi tadqiqotga asoslangan o‘qitish (inquiry-based learning) usulidan foydalanadi. Metakognitiv ko‘nikmalar faqat 8 foiz professor tomonidan maxsus o‘rgatiladi, ilmiy yozish ko‘nikmasini 14 foiz o‘rgatadi va talaba mustaqil izlanishiga 18 foiz rahbarlik qiladi. Shu bilan birga, professorlarning 92 foizi innovatsion model zarur deb hisoblaydi va 86 foizi malaka oshirish kursini olishni xohlaydi – motivatsiya yuqori, biroq metodologik tayyorgarlik yetarli emas.

Regressiya tahlili ($R^2=0,72$) mustaqil izlanish faoliyatining shakllanganligiga ta‘sir etuvchi eng muhim omillarni aniqladi: professor-o‘qituvchining tadqiqotga asoslangan o‘qitish kompetensiyasi eng kuchli omil ($\beta=0,36$), talabaning metakognitiv ko‘nikmalari ($\beta=0,26$), motivatsiya darajasi ($\beta=0,22$) va ta‘lim muhiti va resurslari ($\beta=0,16$) [7]. Korrelyatsion tahlil muhim bog‘liqliklarni aniqladi: professor kompetensiyasi va talaba mustaqil izlanishi ($r=0,78$; $p<0,001$ – eng kuchli), metakognitiv ko‘nikmalar va akademik muvaffaqiyat ($r=0,74$; $p<0,001$), motivatsiya va izlanish faolligi ($r=0,72$; $p<0,001$), self-efficacy va kreativlik ($r=0,68$; $p<0,001$). Professor kompetensiyasining eng kuchli korrelyatsiyasi professor kompetensiyasini oshirish eng ustuvor vazifa ekanligini isbotlaydi.

OECD ning Education at a Glance 2023 ma‘lumotlari bilan qiyoslash O‘zbekiston OTM larining xalqaro standartlardan sezilarli orqada qolganligini ko‘rsatadi [8]. OECD mamlakatlarida professor-o‘qituvchilarning 72 foizi tadqiqotga asoslangan o‘qitish qo‘laydi (O‘zbekiston 12 foiz), bakalavr talabalarining 42 foizi o‘quv davomida kamida bitta ilmiy loyihada ishtirok etadi (O‘zbekiston taxminan 12 foiz), talabalarining 56 foizi ilmiy maqola yozish tajribasiga ega (O‘zbekiston 12 foiz) va 74 foizi ma‘lumot bazalaridan samarali foydalanadi (O‘zbekiston 18 foiz). Bu farqlar tizimiy xarakterga ega va individual professorlar yoki talabalarining zaifligida emas, balki tadqiqotga asoslangan o‘qitish tizimining shakllanmaganligi va professorlarni tayyorlash tizimining yetishmasligida namoyon bo‘ladi.

Kutish-haqiqat tafovuti (expectation gap) alohida tahlil qilindi va tashvishli natijalar berdi. Talabalarining 84 foizi mustaqil izlanish imkoniyati zarur deb hisoblaydi, biroq hozirda imkoniyat bor faqat 22 foiz – 62 foizli tafovut. Tadqiqot metodologiyasi zarur deb 78 foiz hisoblaydi, biroq o‘rgatiladi faqat 26 foiz – 52 foizli tafovut. Professor rahbarligi zarur 82 foiz, biroq mavjud faqat 18 foiz – 64 foizli tafovut. Eng katta tafovut metakognitiv ko‘nikmalarda: zarur 78 foiz, o‘rgatiladi faqat 8 foiz – 70 foizli tafovut. J.Bruner ta‘kidlashicha, professor kashfiyot orqali o‘rganish jarayonida fasilitator rolini bajarishi va talabaga tayyor javob bermasdan, mustaqil kashfiyot qilish uchun sharoit yaratishi zarur [9]. Bu tafovutlar talabalarining motivatsiyasi yuqori, biroq imkoniyat va qo‘llab-quvvatlash yetarli emasligini ko‘rsatadi.

O'quv dasurlarida mustaqil izlanishga ajratilgan soatlar tahlili muhimi muammolarni aniqladi. Jami o'quv yukining faqat 12–18 foizi mustaqil ta'limga ajratilgan va bu soatlarning tarkibi: darslik o'qish 94 foiz, konspekt tayyorlash 88 foiz, referat yozish 72 foiz, taqdimot 48 foiz, kurs ishi 36 foiz va ilmiy tadqiqot xarakteridagi ish faqat 6 foiz. Q.B.Yo'ldoshev ta'kidlashicha, mustaqil ishning aksariyati reproduktiv xarakterga ega va talabalarning ijodiy tadqiqotchilik qobiliyati rivojlantirilmayapti [10]. SWOT-tahlil natijalari: kuchli tomonlar – professorlarning ilmiy tajribasi (72 foiz ilmiy darajaga ega) va talabalarning o'rganish ishtiyoqi (36 foiz); zaif tomonlar – professor 68 foiz reproduktiv, kreativ 1,96 ball, maqola tajribasi 12 foiz; imkoniyatlar – raqamli texnologiyalar, xalqaro hamkorlik; tahdidlar – kadrlar ketishi, moliyaviy cheklovlar.

Mutaxassislar bahosi (n=15) hozirgi holatni tasdiqladi va tavsiyalar berdi: 92 foizi innovatsion model zarur deb hisoblaydi, 88 foizi professor kompetensiyasi eng ustuvor muammo deb baholaydi, 84 foizi metakognitiv ko'nikmalarni maxsus o'rgatish zarur deb ta'kidlaydi va 94 foizi professor-o'qituvchilarning malaka oshirish kursidan o'tishi zarur deb hisoblaydi.

Mutaxassislar ta'kidlashicha, asosiy muammo tizimiy – individual professorlarning zaifligida emas, balki tadqiqotga asoslangan o'qitish tizimining shakllanmaganligi va professorlarni tayyorlash tizimining yetishmasligida. Bu natijalar innovatsion model ishlab chiqish va tizimli joriy etish zarurligini isbotlaydi.

Ilmiy tadqiqot infratuzilmasi tahlili ham muhimi muammolarni aniqladi. Scopus va Web of Science ga kirish faqat 2 ta OTM da mavjud, Google Scholar barcha OTM larda foydalaniladi, biroq uning imkoniyatlaridan samarali foydalanish ko'nikmasi past. Laboratoriya jihozlari tabiiy fanlar uchun faqat 3 ta OTM da yetarli darajada. Internet tezligi o'rtacha 12 Mbit/s bo'lib, OECD mamlakatlaridagi o'rtacha 68 Mbit/s dan sezilarli past. Kompyuter ta'minoti talabalar soniga nisbatan 1:8 (OECD mamlakatlarida 1:3). Bu infratuzilma cheklovlari mustaqil izlanish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik kuzatish natijalari (4 hafta, 4 ta OTM) so'rovnoma natijalarini amaliy tasdiqladi: professorlarning 68 foizi faqat ma'ruza o'qiydi, talabalarning darsga ishtiroki an'anaviy darsda 38 foiz va interaktiv darsda 74 foiz, diqqat darajasi birinchi 10 daqiqada 84 foiz biroq 30 daqiqadan keyin 24 foizga tushadi va mustaqil ish vaqtida talabalarning 78 foizi faqat tayyor materiallarni ko'chiradi.

Xulosa va Takliflar:

Empirik tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil izlanish faoliyati past darajada ekanligini isbotladi (umumiy 2,26 ball). Kreativ-tadqiqotchilik eng past (1,96 ball), reflektiv-baholovchi eng yuqori (2,48 ball). Darajalar: past 52 foiz, o'rta 28 foiz, yuqori 14 foiz, ijodiy 6 foiz. Professor 68 foiz reproduktiv, 12 foiz inquiry-based, 8 foiz metakognitiv o'rgatadi. Self-efficacy 2,22 – past. Regressiya $R^2=0,72$: professor $\beta=0,36$ eng kuchli omil.

Korrelyatsiya: professor ↔ mustaqil izlanish $r=0,78$. OECD qiyoslash: barcha ko'rsatkichlarda sezilarli orqada (inquiry 72 foiz vs 12 foiz). Kutish tafovuti: metakognitiv 70 foiz, rahbarlik 64 foiz. Mutaxassislar 92 foiz model zarur deb hisoblaydi. Bu natijalar innovatsion modelni ishlab chiqish va tizimli joriy etish zarurligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hattie J. Visible Learning. – London: Routledge, 2009. – 378 p.
2. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement // Educational Psychologist. – 1990. – Vol. 25(1). – P. 3–17.

3. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.
4. Cronbach L.J. Coefficient Alpha and Internal Structure of Tests // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16. – P. 297–334.
5. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.
6. Knowles M.S. Self-Directed Learning. – New York: Cambridge, 1975. – 135 p.
7. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.
8. OECD. Education at a Glance 2023. – Paris: OECD, 2023. – 474 p.
9. Bruner J.S. The Act of Discovery // Harvard Educational Review. – 1961. – Vol. 31(1). – P. 21–32.
10. Yo‘ldoshev Q.B. O‘zbekistonda oliy ta‘lim tizimida mustaqil ta‘lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2022. – 268 b.